

Berättelsen om några provtryck

– KB Sv. saml. F1700 1Aa Bibliografi Stilprov

HENRIK KEYSER II övertog faderns tryckeri i Stockholm efter dennes död 1663, men förvaltningen ålog ända till 1670 en faktor. Det året övertog Keyser II ledningen av tryckeriet, som han drev till sin död 1699. Han byggde under 1670- och 1680-talen upp Sveriges största grafiska företag, bl.a. tack vare sin status som kgl. Boktryckare, en titel han förlänades 1678. En betydande del av hans verksamhet gick ut på att trycka och sälja religiös litteratur, däribland föregångaren till den svenska psalmboken. De flesta kallades *Manuale Sueticum*, men de kunde även gå under andra beteckningar:

Thetta å nyo vplagde // MANUALE // SVETICUM ... Stockholm/ // Tryckt aff Henrich Keyser/ Kongl. // May:tz och Ups. Acad. Boktr. // Åhr 1691 (F1700 / 930), eller Otia Sacra // Eller // Andelig // Sabbathz // Roo // Och Hwijla ... STOCKHOLM/ // Tryckt af HENRJCH KEYSER/ // Kongl. May:tz och Ups. Acad. Boktr. // Åhr 1691 (F1700 / 931).

Dessa trycktes i stort sett fram till början av 1690-talet utan konkurrens från andra boktryckare i Stockholm.

Henrik Keyser mötte motstånd både i början och i slutet av sin karriär. År 1670 opponerade sig boktryckarnas skrå mot att han, som inte ens var utbildad boktryckare utan bokbindaremästare med utbildning i Tyskland, skulle få driva ett eget tryckeri vid sidan av bokbinderiet. Boktryckarskråets inlaga återfinns i Klemming & Nordins *Svensk boktryckeri-historia* (s. 167ff). 1693 tycks det Keyserska tryckeriet ha befunnit sig i en ny omtumlande fas. Detta år grundade Georg Gottlieb Burchardi ett visserligen relativt kortlivat tryckeri i Stockholm – det såldes och splittrades redan 1708 – men i honom uppstod ändå en betydande konkur-

rent. Burchardi tycks ha haft stöd uppiifrån när han inrättade sitt tryckeri utrustat med nya stilar från Frankfurt am Mains berömda stilgjuterier: »mitt Nija Tryckerijet / hwilket uppå Eders Kongl. Mayttz. Allernådigste Ordre, jag ... inrättat« (ur Burchardis stilprov på frakturstilar från 1693, KB Textiltrycksamlingen 288 Te 2/10–11; i textilsamlingen finns även stilprov för antikvastilar från samma år, alla tryckta på gult respektive vitt sidan). Burchardi var ursprungligen bokhandlare och förläggare, men grundade tryckeri i förhoppning om att tryckningen av den nya bibelutgåvan skulle anförtros honom. Denna förhoppning uttrycktes i de ovan nämnda stilproven ställda till Karl XI och daterade september 1693 (se även Klemming & Nordin s. 176). Men något bibeltryck fick han inte till stånd; istället tryckte han 1693 års nya psalmbok, förmodligen välförsedd med kungliga privilegier: »detta mitt Tryckerijet såsom uthaf Eders Kongl. Mayttz. Höga Clemence och Nåde med åthskyllige Privilegiis redan Allernådigtst försedt«. Således tryckte han ett stort antal psalmböcker i olika format (se: F1700/935–936, F1700/937–941, 943–945 och F1700/947). År 1695 var frågan antingen ännu inte helt och hållet utredd eller så slutade Burchardi aldrig att ifrågasätta Henrik Keyser II:s privilegium på bibeltryckningen. Han levererade några provtryck och hans andra provtryck från december 1695 av den svenska bibeln föreligger i ark A med början av boken Genesis, av honom själv handskriftligen försett med nummer 3. Enligt Klemming & Nordin började Burchardi faktiskt att sätta Bibeln 1706, men den kom inte ut i tryck förrän 1715 hos Julius Georg Matthiae:

Biblia, thet är all then heliga skrift på swensko; efter konung Carl then tolfte befalning, medh

förriga editioner jämnförd; summarier och marginalier å nyo öfversedde; concordantier och anmärckningar förökade; nya register och biblisk : tideräkning inrättade; medh mera, som företalet närmare vthwisar. Medh kongl. maj:tz allernådigsta frihet. Stockholm, begynt af bookföraren G.G. Burchardi 1706; sedermera hoos Julius Georg Matthiae, kongl. anti-quit [...] archiv. booktryckaren, : fullbordad, åhr 1715

MATTHIAE HADE KÖPT delar av Burchardis tryckeri 1708. Burchardis och Matthiae bibel kom dock att få ett helt annorlunda utseende än det skulle ha fått utifrån provtrycket nummer 3, både vad gäller format, satsyta, vinjetter och textfördelning. Burchardi/Matthiae bibel var tryckt i 4:o. Den påbörjades nog som ett konkurrerande företag till den Keyseriska bibelutgivningen. Efter Burchardis död avstannade tydligen hans bibelprojekt, vilket gav Henrik Keyserns änka ett försprång. Hon annonserade i mars 1709 att en ny bibel i »beqwämlig Qvart. Format ... redan är meer än tredie parten aftryckt« (OKAT Bibliografi). Bibeln utkom också som annonserat 1709.

De tre arken som från slutet av 1690-talet vittnar om konflikten mellan den etablerade boktryckaren Keyser och uppstickaren Burchardi om rätten att trycka några av de ekonomiskt mest vinstgivande publikationerna under svensk storhetstid, nämligen Bibeln och psalmboken. Alla tre är tydligen delar av Burchardis försök att rubba Henrik Keyser II:s monopol på tryckning av Bibeln, samtidigt som han försvarar sig mot Keyserns försök att försäkra sig om den lukrativa tryckningen av psalmböcker. Keyser hade i strid med Burchardis faktiska monopol givit ut en psalmbok år 1699.

Nummer 1 i samlingen består av ett komplett, vikt exemplar av ark N av Henrik Keyser II:s psalmbok. Burchardi har själv försett det med följande anmärkning i bläck:

»No. 1 Henrich Keyserns Psalmbok uti 8o som hann säger och vill utgifwa för Regal Octav, Men intet // annat är än mit format som iag bevysar medh No 2 som är en Arck utaf mit tryckte Psalmbok i 8o«.

Sättningen är densamma som i psalmboken så som den trycktes av Henrik Keyserns änka 1701. Nummer 2 i samlingen är mycket riktigt ett exemplar av ark A ur Burchardis psalmbok, så som det trycktes 1698, med hans egen anmärkning i bläck:

»No 2 i min format [...] Psalmbok i 8o.«

Gjorde Burchardi intrång på Keyserns område genom provtrycket av den svenska Bibeln, så var han väl medveten om att denne nu hade gjort likadant. Burchardi hade kommit över ett ark av en psalmbok tryckt av Keyser. Eftersom Keyser i anmärkningen omtalas som levande måste provtrycket dateras till senast 1699, året för Keyserns död. Året innan hade Burchardi tryckt en psalmbok utan noter i ett nytt format; detta avser kanske såväl bokens format som utformningen och den typografiska utstyrelsen:

*Then Swenska Psalmboken ... MDC XCV ...
Thetta formatet Åhr 1698 den 30 Julij i Stock-
//holm förste gången // aftrycket vthgången.
(F1700/949)*

DET ÄR INTE HELT osannolikt att anta att Keyserns provtryck kan dateras till tiden före 1698. Då skulle vi idag i formuleringen »thetta formatet« på titelbladet till Burchardis psalmbok från 1698 förnimma ett eko av hans konflikt med Keyser. Med betydligt större sannolikhet indikerar dock den handskrivna anmärkningen på nummer 1 i samlingen, »en Arck utaf mit tryckte Psalmbok i 8o«, att Burchardi tog ett ark från sin då redan i tryck utgivna psalmbok, alltså den som utgavs år 1698. I så fall kan Keyserns provtryck dateras till perioden mellan utgivningen av Burchardis psalmbok år 1698 och Keyserns död 1699. Burchardi talade på titelbladet enbart om skillnaden mellan formatet på denna och föregående års psalmbok som trycktes i kvarto med noter. Då var det alltså Keyser som med hjälp av ett förment nytt format ville göra intrång på Burchardis privilegium att trycka psalmböcker och arket med nummer 1 är ett provtryck till en utgåva som inte såg dagens ljus förrän ett par år senare. Burchardi reagerade tydligen mycket starkt mot detta prov-

tryck. Ett led i hans reaktion torde ha varit sammanställningen av vittnesmål för boktryckarnas kamp om rätten att ge ut den svenska psalmboken (nummer 1 & 2).

Motsvarande konflikter om boktryckeri-privilegier, »sub titulo majestatis«, kännetecknar de kungliga boktryckarnas relationer till sina konkurrenter i Stockholm även under 1700-talet, som Anna-Maria Rimm utrett i *Biblis* nummer 30. År 1779 t.ex. gällde konflikten Henric Fougts försök att »trycka Lagboken med Latinska Bokstäfwer och förebära at hans upplaga icke kunde skada min [boktryckaren Pe-

ter Hesselbergs; WU] Lagboks upsättning, som är tryckt med Swenska Bokstäfwer« (Rimm, s. 23). I bägge fallen avgick småningom den kungliga boktryckaren med segern.

Klemming & Nording skrev 1883 om Key-sers stilprov från 1691 att »Vi känna icke något närmare om de i fråga varande intrigerna; det åsyftade nya boktryckeriet lär väl hafva varit Burchardis.« (s. 172) Jag tycker inte det är osannolikt att de här provtrycken är tryckta vittnesbörd om de hos Klemming och Nordin omskrivna intrigerna mellan de bägge boktryckarna.

Wolfgang Undorf är chef för Enheten för bokhistoria, magasinansvar och nybindning vid Kungl. biblioteket.

Alexander Farnsworth

Geith Forsberg och Marie Glase.

Berlingpriset 2005 till Marie Glase

Marie Glase har tilldelats Berlingpriset för »sin helhetssyn på boken som läsapparat och för sin sobra och funktionella formgivning. Böckerna hon formgivit vittnar om hänsyn såväl till läsaktens som till den fysiska användningen av boken« skriver Berlingjuryn i sin motivering. Marie Glase, den fem-

tonde Berlingpristagaren, är grafisk formgivare och hennes verk har vid flera tillfällen förekommit i Svensk Bokkonsts urval. Prisutdelningen ägde rum på Berlingdagen den 12 maj i Kungl. biblioteket. Geith Forsberg överlämnade priset och Håkan Lindström presenterade pristagaren.

Berling Bildningsstipendium

På Berlingdagen delades även Berling Bildningsstipendium ut. Jalmar Staaf, som studerar vid Konstfack, tilldelades årets stipendium för att »han lyfter fram det sällan åskådliggjorda ur vår historia och gestaltar detta på ett omisskännligt och egenartat vis. Med humor och häpnadsväckande originalitet skapar han broar mellan sina egna visioner och det han vill att alla vi andra ska tillägna oss.«